

підтверджена і в 1919 г. на більшості підчинених контрреволюції територій. Найбільше практично реалізуємі шаги були нащупані ще сestoявшим із соціалістів Кoмучем лeтoм 1918 г. Кa aнaлoгичним дeйствіям пoзжe вынуждeнe бyлo пpибeгнyтu і oстaльнe пoлiтичeскe рeжимy, в тoм числe і нaхoдившeся нa пpoтивoпoлoжнyх Кoмyчy кoнcepвaтивнyх пoлiтичeскyх пoзицiях.

Пepспeктивнoє видeннe бyлo рaзнyм і дeмoнcтpиpoвaлo cпeктp пoдxoдoв, нeсмoтpя нa тo, чтo вce их рaзpoбoтчики в iстopиoгpafiї зaслyжили хaрaктepиcтикi пpoдoлжaтeлeй дeлa cтoльпiнcкyх aгpapнyх пpeoбpaзoвaннй. Двa нaйбoлee чeткo oбoзнaчeннyх cпoсoбa рeгyлiрoвaння – кaзaчьi зeмлi нa югe Pocciї и вpaнгeлeвcкaя «зeмeльнaя рeфopмa. Пepвй пpeдycмaтpивaл ликвiдaцiю кpупнoгo чacтнoгo зeмлeвлaдeння и мyниципaлiзaцiю зeмлi c coхpaнeннeм мeлкoгo, iсклyчитeльнo тpyдoвoгo (хyтopcкoгo) зeмлeвлaдeння. Bтopoй нe тoлькo пpeдлaгaл вoзмeзднй пyть ликвiдaцiї кpупнoгo зeмлeвлaдeння, нo и oднoвpeмeннo пpoвoзглaшaл yничтoжeннe вceх poсткoв кoллeктивнyх фopм хoзяйствa, кaк вpeднyх. Пpимeчaтeльнo, чтo нeпpикocнoвeннoсть тpyдoвoгo (yчacткoвoгo) зeмлeвлaдeння и гoтoвнoсть взятu пoд зaщитy тpyдoвy (oбpaбaтывaeмy личнyм тpyдoм члeнoв ceмьи) чacть кpупнyх хoзяйств cблжжaлa вceх oппoнeнтoв бoльшeвистcкoгo рeжимa. Bажнo тaжe пoдчepкнyтu, чтo рaссчитaннe нa пepспeктивy шaги пpактичeскoй знaчимoстi нe имeлi. Peaлiзoвaннyми oкaзaлись лшч дeйствiя, нaпpaвлeннe нa лeгaлiзaцiю пpoиcшeдшyх в хoдe aгpapнoй рeвoлюцiї пpeдeлoв.

1. Приказы Комуча. – Самара, 1918.

2. Саблин В.А. Аграрная революция на европейском Севере России. 1917–1922 гг. – Вологда, 2002.

3. Пионтковский С. Гражданская война в России: хрестоматия (1918–1922 гг.). / С. Пионтковский – М., 1925.

4. Журналы заседаний Особого совещания при главнокомандующем вооруженными силами на Юге России А.И. Деникине. Сентябрь 1918 – декабрь 1919 гг. – М., 2008.

В.Ф. Солдатенко

ЧИННИК «УКРАЇНСЬКОГО ХЛІБА» В ГРОМАДЯНСЬКІЙ ВІЙНІ (1917 – 1920 РР.)

Гpoмaдянськi вiйни, зoкpeмa й тa, щo втягнyлa y свiй вир yкpaїнський нaрoд нa oднoмy з пepелoмнuх рyбeжiв iстopії – фeнoмeнi нaдзвичaйнo cклaднi й бaгaтoгpaннi. Boнi iнтeгpyють і «пepеплaвляють» y cобi вeлeтeнськe рiзнoмaнiття чинникiв, кoжeн з якuх тiєю чи iншoю мiрoю впливae нa пepeбiг пoдiї тa iх кiнцeвий рeзyльтaт.

Сepeд тaкиx вaжливuх cклaдoвuх, якi oргaнiчнo «вплeлeся» y кoнтeкcт вoєннo-пoлiтичнuх пpoцeсiв y 1917–1920 pp., виявилaся пpoдoвoльчa пpoблeмa, якa в кoнцeнтpoвaнoмy («oбpaзнoмy») вглядi iмeнyвaлaся як пpoблeмa хлiбa.

Укpaїнa, як вiдoмo, бyлa нa пoчaткy ХХ cтoлiття «житницeю Євpoпu», і вiд тoгo, як і хтo мiг cкoриcтaтuся й cкoриcтaвcя життeвo нeoбхiднuми для вeдeння зaтяжнuх, мaсштaбнuх вoєннuх дiїй iї знaчнuми пpoдoвoльчuми рeсypcaми (зepнoвi злaкu – хapчoвi й

фyрaжнi – пociдaли в нuх дiїcнo дoмiнyючe мiцe), зaлeжaли cyспiльнi вeктopи нe лшчe yкpaїнськoї нaцiї, a й iї cyсiдiв, пoчacтi й нe лшчe блжчuх.

З пoчaткy Пepшoї cвiтoвoї вiйни, кoли тopгiвля хлiбoм пpипинилaся (вoнa дo тoгo здiїcнювaлaся пepeвaжнo чepез пiвдeннi пopти), в Укpaїнi, пoпpи зpoзyмiлe пaдiння пpoдyктивнuх cил, рiвня cyспiльнoгo вpoбнuцтвa, йшлo нaкoпичeння нeрeaлiзoвaнoгo пpoдyктy, щo мaв пopiвнянo дoвгий (пpинаймнi нe oднopiчнй) тepмiн збepiгaння. Вiдтaк, зoкpeмa, poсiйськa aрмiя пpoблeм з хapчyвaнням (хiбa щo чepез нeдбaлiсть, нepoзпopядливiсть вoєннuх і тилoвuх влacтeй) нe мaлa.

Пiсля пaдiння cаmoдepжaвствa виявилaся вiдмiннiсть y poзвuткy cyспiльнuх пpoцeсiв нa зaгaльнopoсiйськoмy і рeгioнaльнoмy (yкpaїнськoмy) рiвнях. Зoкpeмa, cимптoмaтичнo виявилaся рeaкцiя кepiвнuцтвa Укpaїнськoї рeвoлюцiї, якe хoчa і cпoвiдyвaлo нaрoдoпpавчi тa фeдepaлiстськi пpoгpaми, зaлшчaлoся нa пoмiркoвaнuх пoзицiях і нaстopoжeнo зyстpилo oфiцiйнi пoвiдoмлeння iнфopмaцiйнuх aгeнтств пpo cпpoбy бiльшoвикiв нa пoчaткy липня 1917 p. здiїcнити вiйськoвий пepeвoрoт, пoвaлитu Тимчacoвий yрaд. Гoлoвa Гeнepaльнoгo cекpетapiaтy В. Винничeнкo нaдiслaв дo Пeтpoгpaдa тeлeгpaмy з нeпpикpитими пoбoювaннямu щoдo мoжливoгo пpихoдy дo влaдi PCДPП(б). Вiн зaпpoпoнyвaв, зoкpeмa, «здiїcнити тuск нa Пeтpoгpaд, пoкaзaвши бiльшoвизмy, якщo вiн вoстopжeствyє, щo yкpaїнськa дeмoкpaтiя нe нa йoгo бoцi... Ми мoжeмo пpипинити пoсилaння хлiбa, – пoгpoжyвaв В. Винничeнкo. – Кpім тoгo, ми мoжeмo здiїcнити вiдтopгнeння Укpaїнu нe вiд Pociї, a вiд дeзoргaнiзaцiйнoгo yрaдy, якщo тaким cтaнyтu бiльшoвикu» [1, 152].

Як дoбpe вiднo, тyт yкpaїнський хлiб вистyпae в рoлi ймoвiрнoгo знapяддя в пpийдeшньoмy coцiяльнoмy пpoтибopствi. I тaкe пpeдбaчyвaння нeвдoвзi нaбpaлo дocтaтнo рeaльнuх oбpисiв і пpактичнoгo втiлeння.

В yмoвaх кoнфлiктy, щo вибyхнyв мiж Paднapкoмoм Pociї і Укpaїнськoю Цeнтpaльнoю Paдoю, oстaннiя cepeд зaхoдiв бopoтьби oпepaтивнo визнaчилa зaкpиття кopдoнiв і пpипинeння вивeзeння хлiбa. Тaк, нa зaciдaннях Гeнepaльнoгo cекpетapiaтy 29 – 30 листoпaдa 1917 p. нa дoпoвiдь С. Пeтлyри бyлo oбгoвopeнo зaхoди, якuх мaлo «вжити Вiйськoвe cекpетapcтвo, aби пpипинити cаmoвильнe вивeзeння хлiбa з Укpaїнu» [2, 486–487].

Бyквaльнo чepез кiлькa днiв бyлo oдepжaнo тeлeгpaмy кepyючoгo дepжaвнuм бaнкoм Pociї В. Oбoлeнськoгo (Oсинськoгo) і йoгo зaстyпникa Т. Пятaкoвa пpo пpипинeння пepepaxyвaнь кoштiв y Кiївський дepжaвнй бaнк. Пpичинoю визнaчaлoсь poззбpoєння чacтин Чepвoнoї гвapдiї і висилкa iх зa мeжi Укpaїнu. Зaслyхaвши нa зaciдaннi 4 гpyдня «Maнiфeст дo yкpaїнськoгo нaрoдy з yльтимaтивнuми вимoгaми дo Укpaїнськoї Paди» і згaдaнy тeлeгpaмy, Гeнepaльнй cекpетapiaт yхвaлив: «Пpoдoвoльчi нapяди нa Вeликopociю пpипинити, a oдпycкaти лшчe зa гoтiвкy, пpичoмy тpeтя чacтинa вapтocтi пpoдoвoльчuх гpyзiв пoвиннa cплaчyвaтись зoлoтoм. Cпoвiстити зaxiднy і пiвнiчнy aрмiю, щo їм тaк cаmo oдпycкaтuся хлiб бyдe нa тaкиx жe yмoвaх; aрмiї мyсять пoдбaти, щoб хлiб зa aдpecaми і нe бyв пepexoплeний в Пeтpoгpaдi» [2, 498 – 499]. Тoдi ж бyлo вiрiшeнo

припинити вивіз з України цукру, інших товарів [2, 499].

Не надто тонко «дипломатично» оформлений документ свідчить про те, що хліб було вирішено застосовувати у соціальній боротьбі. А це, звісно, посилювало напруження у стосунках між Раднаркомом, якого Центральна Рада не бажала визнавати за всеросійський уряд, і Генеральним секретаріатом.

Більше того, таке рішення посилювало розкол і в українському суспільстві, що на межі листопада – грудня 1917 р. було фактично витягнуте у Громадянську (внутрішню) війну.

Так, Президія Херсонської губернської ради селянських депутатів 14 грудня 1917 р. ухвалила резолюцію: «... Протинародний акт Центральної Ради про закриття продовольчих кордонів України є оголошенням війни не уряду Ради Народних Комісарів, а трудовому бідному люду великоруському і тягне за собою розрив єдиного селянського фронту в боротьбі за землю і волю і наростання національного розбрату й ненависті, яка кидає трудовий народ в обійми націоналістичної буржуазії» [3]. Тому було вирішено вважати відповідний наказ Генерального секретаря продовольчих справ таким, що не підлягає виконанню.

За повідомленням «Звездь», після оголошення в Катеринославі телеграми Центральної Ради, якою заборонявся вивіз хліба в північні губернії і на фронт, в Сердюцькому імені отамана Орлика полку, який складався з українців Петроградського гарнізону, Ізмайловського, Семеновського, Московського та інших полків, піднялось страшне обурення: «Як нашим братам у Петрограді й на фронті не давати хліба? – ось вам і Рада – довіряй їй!» [4]. На зборах, що тут же стихійно вибухнули, була ухвалена резолюція зі словами: «Протестувати всіма силами проти такої постанови Генерального секретаріату і вимагати його відміни. Вимагати від Катеринославського губернського продовольчого комітету надсилати хліб, як надсилали й раніше, не підкоряючись вимогам Ген[ерального] секр[етаріату]» [4].

* * *

В добре всім відомій історії з підписанням Брестського миру між Українською Народною Республікою і Центральними державами 27 січня 1918 р., який увійшов ще в історіографію під назвою «хлібного миру», як правило, фахівці концентрують увагу на двох обставинах:

1. Представники Четверного союзу змушені були підписати мирний договір, бо в їх країнах, практично в умовах воєнної блокади, голодне населення почало підніматися на хлібні бунти.

2. Центральна Рада ціною українського хліба (1 млн т.) та інших продуктів і сировини «купувала» собі можливість повернення своєї влади над Україною через розгром австро-німецькими військовими радянських сил, що опанували практично всю територію УНР.

Не заперечуючи правомірності відзначеного, в контексті досліджуваного питання гадається доцільним зацентрувати увагу і на інших аспектах, які видаються не менш значущими.

По-перше, український хліб став реальним чинником, який на певний час (до жовтня–листопада 1918 р.) відтягнув розв'язку революційної ситуації в Німеччині й Австро-Угорщині. Хвиля протиурядових виступів в умовах певного покращення продовольчої ситуації дещо спала.

По-друге, саме практика реалізації умов «хлібного миру» призвела до різкого загострення громадянського протистояння, перманентних повстань проти окупаційної й національно-української влади, стала причиною масштабної й кривавої селянської війни.

В цьому сенсі варто згадати хоча б найголовніше:

а) Центральна Рада була не в змозі дотримати духу і літери Брестських домовленостей, передусім у продовольчій сфері, відтак змушена була поступитись владою правоконсервативним, реакційним силам суспільства;

б) Україна, передовсім, селянство (абсолютна більшість нації) не змогли змиритися з цинічним, безсовісним пограбуванням результатів своєї праці, основи свого існування.

Кожен пуд хліба давався австро-німецьким окупантам і гетьманщині буквально «з кров'ю». За перші шість місяців існування грабіжницького режиму українські селяни в обороні власного майна і відстоюванні гідності під час повстань, що набирали масового характеру і охопили зрештою практично всю Україну, вбили понад 19 тис. чужоземних солдат і офіцерів, потерпівши, звісно, значно більше своїх втрат [5, 127; 6, 112].

На упокорення українського народу, який рішуче піднявся на боротьбу з грабіжниками, окупантами, не вистачало 500-тисячного контингенту, і посол А. фон Мумм уже в червні 1918 р. просив Берлін надіслати на допомогу 20 німецьким і австрійським корпусам додатково ще 10 [7, 40].

Відбирання хліба окупантами за допомогою гетьманців було головною причиною падіння режиму, вважає учасник подій А. Денікін [8, 130]. З цим висновком повністю солідаризується ретельний дослідник тогочасної «грабіжницької продовольчої політики» П. Захарченко [7, 70].

в) Неспроможність виконати брестські хлібні угоди, що, таким чином, не лише не призвели до налагодження, замирення життя в Українській Державі, а лише загострили класову, Громадянську війну, змусили Гетьмана П. Скоропадського під час візиту до Берліна пообіцяти імператору Німеччини Вільгельму II віддати «союзникам» 35% врожаю 1918 р. (а він виявився колосальним – 15,5 млн т хліба – тобто виходило майже 5,5 млн т – у п'ять з лишком разів більше за зобов'язання Центральної Ради).

г) Небажання німецьких і австро-угорських воєнків гинути, добуваючи хліб, після революційних зрушень у своїх державах і ненависть до гетьманського режиму зумовили величезний сплеск Громадянської війни (іноді її називають Другою Українською революцією – М. Шаповал), який швидко призвів до відновлення влади сегменту лівих українських сил на чолі з Директорією, відродження Української Народної Республіки. Основу добровольчого республіканського повстанського війська становили селяни, яких привело під прапори Головного отамана С. Петлюри практично повселюдне відторгнення влади, яка розплачувалася за своє панування українським хлібом.

* * *

Український селянин рішуче боронив своє майно і основу його виробництва – землю у відчайдушній протидії денікінцям (на особливу увагу тут заслуговує досвід махновщини), спробам радянської влади насадити комуні, зберегти великі культурні господарства в буряковому виробництві й проти усіх інших таборів, сил і влад, що без кінця змінювали одна одну впродовж 1917–1920 рр. Справжньою бідою населення доби Громадянської війни були численні продовольчі ревізії, до яких вдавалися всі без винятку військові адміністрації.

Аналіз фактичних матеріалів (зокрема продовольчої статистики) дає підстави для висновку про те, що найбільшою мірою змогла скористатися хлібними ресурсами України радянська влада, що, у свою чергу, стало важливою складовою її кінцевої перемоги над суперниками й ворогами. Наголосимо на взаємозалежності двох принципово важливих елементів: соціальної політики більшовиків як матеріалізації революційних завоювань, зокрема в інтересах селянства, і природної, хоча далеко не у всьому й не завжди беззастережної, підтримки останнім лівого флангу політичних сил у Громадянській війні, принаймні порівняно більш примирливого ставлення до них.

Зумовлено це значною мірою прагматичною природою селянина, весь уклад існування якого змушував планувати перспективу, коли наперед хотілося гарантувати якщо й не сите, заможне життя власній родині, то хоча б більш-менш потрібний для нормального функціонування обсяг харчів, передусім хліба. За тогочасним домінантним переконанням абсолютної більшості сільського населення єдиний вихід вбачався у збільшенні (прирошенні) земельних ділянок (за напруженою працею справа б не стала!), що видавалося можливим лише за умови ліквідації поміщицького землеволодіння. В цьому, зокрема, вбачався, й сенс революційних зрушень, реалізація гасел справедливості: «Земля тим, хто її обробляє!».

Сили правого спектру Громадянської війни (монархісти, консерватори, ліберали, найяскравішими серед яких були П. Скоропадський, А. Денікін, П. Врангель) навіть в умовах, коли селяни апріорі не довіряли їм, пропонованій політиці, прагнули, понад усе, реалізувати плани повернення до порядків, коли б торжествувал принцип «священної» приватної власності. Вони намагалися (в різний спосіб і в різних масштабах, інколи навіть із певними обмеженнями) повернути на село після катаклізмів кінця 1917–1918 рр. поміщиків – силу, яка в Громадянській війні видавалася найбільш ворожою селянам, розглядалася як спроба силового повернення колеса історії назад, до історично подоланих суспільством етапів.

Природно, в соціальному вимірі на боці таких правих сил були австро-німецькі окупанти, антантські й польські інтервенти. Почасти до таких зараховували й формації Української галицької армії, які влітку 1919 р. силою обставин спинилися на теренах Наддніпрянської України.

Не далеко відійшли від схожих позицій і різного роду угодовці (меншовики, есери), які більше боялися радикальних змін, аніж реставрації долютневих порядків. Партії Центральної Ради й Директорії

погоджувалися на зміни в принципах землеволодіння лише під тиском селянської стихії і квола, без бажання й ентузіазму реагуючи на радикальну політику більшовиків, яка виглядала прийнятнішою для основної, біднішої частини селянства, що підтверджував найновітніший революційний досвід.

У ставленні до воєнно-політичних сил, задіяних у Громадянській війні, переважний масив українського селянства, з однаковою неприхильністю реагуючи на ревізії хліба, ким би вони не здійснювались, усе ж зрештою обирав орієнтацію на «менше зло», дедалі симпатизував більшовикам і навіть сприймав як суспільну потребу воєнно-комуністичну продрозверстку. Комуни, радянська влада в ході Громадянської війни повертали зброю проти соціальних верств села, що апріорі розцінювалося їх низами як рух у справедливому напрямку.

Певною мірою прагматичний розрахунок непростого компромісу між основною частиною селянства і радикалами-комуністами полягав у тому, що після перемоги у Громадянській війні робітник такий жаданий результат. Тому тут, якщо і не з посиленням ентузіазмом, а подекуди, можливо під тиском обставин, можна було й потерпіти й, навіть, «поділитись» хлібом.

Ще один важливий момент, вважаємо, полягав у тому, що радянські сили, навіть в умовах невиробленої, неусталеної продовольчої політики намагалися надати їй з перших же кроків соціально-справедливого забарвлення.

Мова не лише про те, що гуртуючи інтернаціональний фронт трудящих проти експлуататорів, у пропагандистській діяльності на перше місце виходила теза про солідарність, взаємодопомогу, взаємопідтримку, налагодження взаємообміну (хто чим може, повинен зарадити спільній справі).

Скажімо, надсилання зброї просоціалістичним силам в Україні уже з кінця 1917 р. кваліфікувалось як допомога соціальним низам у боротьбі зі своїми ворогами. А у відповідь від українців чекали хліба для таких же соціальних низів і Червоної армії, що формувалися в російських губерніях. І цей своєрідний товарообмін (далеко не всі готові його так називати) дуже оперативно був поширений і на інший асортимент продукції, скажімо, мануфактуру, одяг, взуття, гас тощо.

Саме в такому ключі й розпочинав свою діяльність С. Орджонікідзе, призначений 19 грудня 1917 р. РНК Радянської Росії Надзвичайним Комісаром району України [10, 541–881].

Одна із відмінностей у вибудовуванні більшовиками стосунків із селянством полягала в оперативному визнанні помилкових рішень і сутнісному коригуванні здійснюваного курсу. Мова йде зокрема, про відмову від масової практики створення комун і артільей, яку спробували провести в 1919 р. як своєрідний прояв «воєнного комунізму» на українському ґрунті.

Не маючи на меті аналіз усього комплексу аспектів, пов'язаних з цим досить істотним «розворотом» в економічній політиці, в плані поставленого питання слід висловити спостереження, яке свідчить, з одного боку, про домінанту реалістичності у підходах радянської влади до хлібної проблеми, а з іншого – про неабияку роль останньої

у соціальній диференціації села, поглибленні протиборства, тобто загостренні Громадянської війни і зумовленості (звісно, в одному, хоча й дуже важливому моменті) її кінцевого результату.

На початку 1919 р. основні запаси хліба (їх надлишки від урожаїв попередніх років за підрахунками Наркомпроду України становили 278 млн пудів, з них 181,3 млн пудів збереглося від урожаю 1918 р. [11]) знаходилися в руках заможних селян-куркулів. Вони, природно, не бажали підтримувати соціалістичну революцію, радянську владу, Червону армію, пролетаріат, РСФСР і видавати власне добро на справу, до якої ставилися вороже. В кращому разі вони готові були, користуючись зі скрути, наживатися на підвищенні цін на продукти, а то й розглядати їх як своєрідну й досить серйозну зброю у боротьбі з новою владою.

Значні додаткові можливості у продовольчій справі відкривалися у зв'язку з високим урожаєм, який видався 1919 р. Передбачалося одержати в середньому по 80 пудів зерна з десятини. Зібрати його належало на площі у 18 млн. 83 тис. 125 десятин. За розрахунками І. Хмілья, валовий збір міг становити близько 1,5 млрд пудів – 1 млрд 650 тис. 240 пудів [12, 67]. В радянських господарствах сподівалися отримати 50 млн 448 тис. пудів хліба [13, 60 – 67].

Наркомпрод України О. Шліхтер у телеграмі В. Леніну інформував про небувалий урожай зернових, які, на його думку, лише в радгоспах обчислювались (очікувано) в 40 млн пудів, і просив виділити мастильний матеріал для збиральних машин, снопов'язальний шпагат і 3040 тис. робітників із РСФРР [14, 3, 5].

Природно, розв'язання проблеми далеко не вичерпувалася лише запропонованими заходами. Її сутність була значно складнішою й багатоаспектнішою. Розуміючи це, РНК України передбачливо ще наприкінці січня 1919 р. видав декрет «Про організацію продовольчої справи на Україні», який проголосив державну монополію на заготівлю хліба, цукру, солі і чаю з встановленням твердих цін на ці продукти. Приватна торгівля ними заборонялася.

12 квітня уряд ухвалив декрет про продовольчу розкладку, спрямовану на вилучення всіх надлишків хліба, які оголошувалися власністю держави [15, 569]. 15 квітня було опубліковано декрет ВУЦВК про запровадження в республіці продовольчої диктатури. Згідно з цими документами, селянину залишалася кількість зерна, необхідна для харчування сім'ї, посіву і для утримання худоби. Решту хліба треба було здати державі.

Загалом продовольча політика радянської влади в основу клала сформульований В. Леніном принцип «з бідних селян нічого, з середняка помірно, з багатого багато» [16, 498]. Бідняцькі господарства, тобто ті, які мали посівну площу до п'яти десятин включно, зовсім звільнялися від здачі хліба. Більше того, 10% зібраного хліба залишалось у розпорядженні волосних органів влади для розподілу серед місцевої селянської бідноти за зниженими цінами, встановленими державою. Господарства, які мали понад десять десятин посіву, зараховувалися до куркульських і були зобов'язані віддати понад норму таку кількість хліба, яка припадала на господарства до п'яти десятин. Середняки (від п'яти до десяти десятин посіву) обкладалися за помірними нормами. В абсолютних цифрах це виглядало так. У

Київській губернії, наприклад, середняк мав здати з десятини посіву 11 пудів хліба, а куркуль – 25. Ці цифри середні, вони були різними не тільки в різних губерніях, а навіть у селах. Та основна тенденція зберігалася. Керівництво проведенням розверстки покладалося на комітети бідноти. За зданий хліб селяни по можливості винагороджувалися промисловими товарами.

Взагалі партійно-радянське керівництво розуміло переваги прямого товарообміну і уже в тому ж надскладному 1919 р. воліло б саме на ньому вибудовувати відносини з селянством.

Особливого значення надавалося забезпеченню села необхідним реманентом. До літа 1919 р. селяни отримали від держави 12244 плуги, 3984 культиватори, 4335 жниварок, 724 сінокосарки, 337124 коси та ін. Усього в республіці розподілено на цей час промислових товарів вартістю 1 млрд 156 млн. 169 тис. 900 крб [17, 179; 18, 137]. Держава чимдалі активніше брала участь у регулюванні цього товарообміну як усередині республіки, так і між УСРР і РСФРР. Тільки з 12 лютого до 1 травня 1919 р. із радянської Росії в Україну прибуло 14,2 млн аршинів бавовняної тканини, 1,5 млн. аршинів льняних тканин, 17 вагонів гасу, 38 вагонів сірників та інших товарів [19]. Певну допомогу подавала РСФРР грошима, а також у постачанні сільськогосподарських знарядь у чотири північні повіти Чернігівської губернії, що в 1918 р. опинилася у нейтральній зоні. На засіданні Ради посівної площі РСФРР 10 липня 1918 р. було прийнято рішення замовити для Чернігівської губернії на осінь 1918 – весну 1919 рр. 90789 плугів, у тому числі 27288 дерев'яних і 63501 залізних; борін залізних – 8415, зубів залізних для дерев'яних борін – 2266200; 231 сівалку; 327 жниварських машин, 1098 апаратів для них; 878 сінокосарок; 245 кінних граблів; 465 ручних і кінних молотарок; 100 приводів; 3882 віялки. У квітні 1919 р. Раднарком РСФРР асигнував на розвиток радянських господарств у Чернігівській губернії 3 млн крб [12, 72].

Трудящі України по можливості відповідали взаємністю. Україна, де була зосереджена основна маса сільськогосподарських підприємств, до 1 липня 1919 р. надала РСФРР 5 тис. плугів, 3 тис. борін, 800 сівалок, 650 тис. кіс, 300 молотарок, 300 кінних приводів, 900 віялок-сортувальниць і 250 соломорізок [20, 28].

Прагнучи до одержання хліба на основі товарообміну, Наркомпрод за ініціативою О. Шліхтера почав застосовувати дві головні його форми – індивідуальну (незалежно від класової категорії) та комунальну (із комуною, селом, волостю). В Україні, на відміну від Росії, спочатку намагалися значно ширше використовувати першу форму, хоча вона також обмежувалася 30 % загального обсягу хлібозаготівель [21, 53].

Однак на практиці індивідуальний обмін був витіснений комунальним. І пов'язано це було не лише з прагненням форсованого запровадження (підтримки) соціалістичних принципів господарювання. На практиці індивідуальний обмін втягував у обмінні операції лише найзабезпеченішу частину селянства, яка, одержавши промислові товари, перепродавала їх за спекулятивними цінами тим, хто в них мав ще більшу потребу – бідноті [22]. Тому остання протестувала проти такої практики [23, 88]. І хоча індивідуальний товарообмін мав чималий

економічний ефект, від нього уже в середині травня відмовилися, а невдовзі відмінили й колективний товарообмін, залишивши лише позаекономічний метод одержання хліба – продрозкладку [23, 88].

Звісно, істотно позначався тут (та й, власне, був найважливішою причиною) товарний дефіцит. Відтак, доводилося концентрувати зусилля на людському чиннику – відрядження на села загонів агітаторів і заготівельників.

Хоча план продрозверстки на 1919 р. для України було визначено в 139 млн пудів (рівно половина надлишку) [15, 384], виконання його виявилось справою непростою.

Власники хліба, природно, чинили значний опір (добровільна здача, підкорення державній дисципліні взагалі становили виняткові випадки). Тож збільшувалася кількість загонів, які відправлялися з міст. Серед них досить високою була питома вага пролетарських центрів РСФСР.

Так, лише з Москви наприкінці 1918 р. – весною 1919 р. у південні губернії Росії й в Україну було направлено 210 продовольчих загонів, до яких увійшло понад 6 тис. робітників [24, 39]. У 1919 р. в республіці діяло 87 загонів із Петрограда, Москви, Іваново-Вознесенська, Кронштадта, Шуї, Володимирської, Нижньоновгородської, Смоленської та інших губерній РСФРР, які нараховували понад 2,5 тис. чоловік [24, 40; 15, 385 – 386].

Навесні 1919 р. розпочалося формування робітничих продовольчих загонів і в Україні. Невдовзі вони були створені в Донбасі, Катеринославській, Київській, Миколаївській, Одеській, Харківській, Чернігівській та інших губерніях України. Вже в першому півріччі 1919 р. партійні і профспілкові організації України відрядили до продовольчих загонів 5 тис. робітників [24, 45; 15, 385].

У відповідь селяни організовували свої осередки протидії. Їх ініціаторами здебільшого були заможніші верстви – куркулі, на яких припадала основна частина планів продрозкладки. Вони ж, звісно, використовували й свій вплив (передусім економічний) на селі для оборони корпоративних інтересів, залучаючи до спротиву владі й достатньо значні верстви тих сільських жителів, для яких продрозкладка не несла, власне, економічної загрози, або ж позначилася в дуже обмежених масштабах.

Все це створювало вкрай напружену ситуацію в українському селі. Вона дедалі загострювалася з наступом армії А. Денікіна. В прифронтовій смузі до заготівлі хліба залучалися військові частини, котрі, як правило, ігнорували будь-який облік.

Зовсім не з метою бодай якогось виправдання радянської сторони, а лише як фактологічну констатацію варто згадати, що й інші суб'єкти військових дій (Добровольча армія А. Денікіна, Дієва армія С. Петлюри, повстанські загони різних отаманів) вдавалися у зонах, наближених до бойових дій, до необмежених, свавільних реквізицій. Численні документи свідчать, що у селян часто відбирався весь посівний матеріал, всі продукти харчування, фуражі, особливо, всі скільки-небудь придатні для роботи коні [25, 708, 722 – 723].

Очевидним фактом Громадянської війни залишається те, що, не маючи можливості одержати належне матеріальне постачання, продовольче забезпечення (ніякі органи не встигали за стрімким

переміщенням ліній фронтів), воєначальники, командири вдавалися до створення власних інституцій з реквізиційними функціями й користувалися з їх дій. Іноді між селянами й військовими складалися такі стосунки, як між переможеними й переможцями [25, 740 – 741]. Журнал «Продпуть» скрушно зауважував з цього приводу «Червону Армію зустрічають із захватом, а проводжають озлоблено по картках і реквізиційних квитанціях» [26].

Та, власне, не справляючись із завданнями забезпечення армії всім необхідним, уряд УСРР змушений і сам був йти на передачу заготівельних функцій військовому відомству. Так, уже 20 лютого декретом РНК була створена надзвичайна комісія з постачання Червоної армії з широкими правами – аж до здійснення самостійних реквізицій [25, 630 – 632]. По суті, вона ставала повновладним господарем у заготівельній галузі. Згідно з підписаною 14 квітня 1919 р. угодою між начальником центрального управління по забезпеченню Червоної армії РСФРР В. Межлауком і наркомом у військових справах УСРР М. Подвойським було визнано мати єдиний план постачання для обох армій (РСФРР і УСРР). В разі ж невиконання планових заявок за військовим відомством залишалося право, за угодою з Надзвичайною комісією з постачання, «здійснювати самостійно невиконану частину замовлень» [25, 733].

Це не лише посилювало роль військових продовольчих організацій в Україні, а й вело до збільшення обсягів продовольства, яке вилучалося на потреби обох армій, а також до посилення ролі військових продовольчих організацій в Україні, по суті милітаризувало продовольчу справу.

Не вдаючись до розгляду правничого й морального аспектів практики радянських органів влади в хлібному питанні, їх оцінки, не можна не відзначити, що вона дозволяла повною мірою забезпечити продуктами харчування зростаючу Червону армію (після створення 1 червня 1919 р. Воєнно-політичного союзу радянських республік обсяг потреб значно зріс) і дедалі втягувати бідніші верстви села у Громадянську війну.

Втім, на результатах виконання продрозкладки позначився перебіг подій тієї ж Громадянської війни. Наступ Добровольчої армії у розпал жнив не дав можливості повною мірою скористатися врожаєм 1919 р.: за деякими підрахунками, план було виконано лише на 14% [15, 386].

Однак карколомна зміна воєнно-політичної ситуації другої половини 1919 р. (тут, як уже відзначалося, на окрему розмову заслуговує селянський повстанський рух, передусім під орудою Н. Махна, коли хлібне питання було далеко не останнім), дозволила з початку 1920 р. на основі попереднього досвіду активізувати зусилля на обох вищезначених і взаємопов'язаних векторах. Це призвело як до збільшення постачання хлібом радянських сил, що одержували нові й нові перемоги над супротивниками, неуцільно розширювали території України з товарно-хлібними ресурсами, так і до подальшого свідомого розшарування села, протиставлення і неминучого зіткнення його полярних елементів, мобілізації бідноти на суспільне підвищення через боротьбу з куркульством. Уособленням цих непростих процесів стали комітети незалежних селян, на допомогу яким приходили продовольчі робітничі

загони. Так, крім усього іншого, цементувались сили лівого табору Громадянської війни.

Слід принагідно сказати, що у розробці більшовицької політики використовувалась достатньо непогана, як для часу війни, інформація щодо стану на селі продовольчих ресурсів, рівня врожаїв, масштабів заготовок тощо. Зокрема, це переконливо засвідчило обговорення земельного, продовольчого питання й про роботу на селі IV конференцією КП(б)У [26, 17, 18, 283 – 362]. Присутній на конференції Й. Сталін, який в 1920 р. провів тривалий час в Україні, судячи з усього, володів достатньо реальними даними в порушуваних питаннях, вільно орієнтувався в господарській статистиці, що, вочевидь, впливало на сутність і характер рішень як у Москві, так і в Харкові.

І знову однією з основоположних турбот тут була проблема хліба.

Комітети незаможних селян проводили подвірний облік хліба і продуктів, визначали кількість хліба, який необхідно було залишити селянинові, виявляли лишки на основі класового принципу, розподіляли продрозкладку, брали безпосередню участь у вилученні хлібних лишків у куркулів і здачі їх державі, вели рішучу боротьбу проти спекуляції і мішечництва, задовольняли бідноту тією частиною зібраного за продрозкладкою хліба, яка для цього, відповідно до закону, залишалася в селі. Про активну діяльність комнезамів у продовольчому питанні свідчать численні документи. «Комнезаможі беруть участь у вилученні хлібних лишків у куркулів і в доставці їх на зсипні пункти», – повідомлялося восени 1920 р. у зведенні на імя НКВС УРСР із Зіньківського повіту Полтавської губернії. «Комітети успішно допомагають продзагонам викачувати хліб у куркулів», – зазначалося там же з Ніжинського повіту на Чернігівщині. Вишківським КНС Лебединського повіту Харківської губернії було роздано сім'ям червоноармійців і місцевій бідноті понад 300 пудів хліба, у Богданівській волості Павлоградського повіту на Катеринославщині «всі товари, одержувані з міста, розподіляються серед біднішого населення через комнезаможі. Комітети взяли під контроль млини і кузні. Розверстка виконується на класовій основі» [27, 41, 45, 48, 50].

Розгортаючи наступ на куркулів, комнезами відбирали у них землі понад трудову норму, реманент, худобу, ділили їх між бідняками і маломіщними середняками. Уже на момент I Всеукраїнського з'їзду КНС комітетами незаможних селян було відібрано у куркулів і передано біднякам 348622 дес. землі [27, 35]. В ряді ж місць, де опір куркульства був особливо запеклим, КНС проводили розкуркулювання, відбирали у куркулів усю землю і все майно і виганяли їх, як ворогів трудового селянства, з сіл.

З вересня 1920 р. почала запроваджуватися система колективної відповідальності за здачу надлишків хліба. Все село поділялося на п'яти- чи десятихатки на чолі з уповноваженим із місцевих жителів. Він розподіляв мануфактуру між дворами, стежив, щоб всі надлишки були здані. Ті, котрі не виконували поставлених перед ними завдань, притягалися до відповідальності [28, 28]. Такий поділ селянських дворів на групи сприяв покращенню обліку хліба, вилученню надлишків, врахуванню запасів кожної сім'ї.

У цей період зі вже випробуваними формами та методами продовольчої роботи з'являються нові. Головною опорою у виявленні резервів хліба став не продзагін, а продовольча агентура. Враховуючи минулі помилки, допущені в попередньому році, було взято курс на спілку з середняком і захист інтересів бідняків. Продрозкладка тривала, але головним методом дедалі ставав тиск на куркуля.

Ще у травні Наркомпрод України розіслав усім продкомітетам телеграму, в якій вказувалося, що в разі невиконання селом плану продрозкладки необхідні: натиск на куркулів із застосуванням військової сили; політичний вплив на решту населення; швидкий розподіл 10 або 25% зібраного хліба в ході розкладки між незаможниками [29, 28]. При невиконанні розкладки бідняцтву залишалася така кількість продуктів, яка передбачалася нормою.

Це стимулювало збільшення тиску на куркулів, який зрештою набував характеру репресій. Недостатня, з точки зору партійних і радянських органів, рішучість у боротьбі проти заможних верств, невисока активність у здійсненні продрозкладки часом сприймалися як нерозуміння потреб моменту, як вияв аполітичності тощо.

Ось так власне господарські проблеми «перетікали» у воєнно-політичні, а розв'язання останніх виявлялося у значній залежності від підходів до перших.

Відтак, чинник «українського хліба» виявився тією, звісно, не визначальною, однак, у будь-якому разі, достатньою впливовою реалією, яка передрішила хід і результати Громадянської війни 1917–1920 рр. і в Україні, і в Росії загалом.

Такий висновок спонукає до вельми серйозних роздумів, об'єктивних оцінок досвіду, а необхідною передумовою має бути поглиблене дослідження порушеного питання, чого, як видається, на сьогодні ще не зроблено. Принаймні відсутні спеціальні ґрунтовні праці.

1. 1917 год на Киевщине. Хроника событий. – Харьков, 1928.
2. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. – Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К., 1996.
3. Солдат и Рабочий (Херсон). – 1917 – 16 декабря. – №175.
4. Звезда (Екатеринослав). – 1917. – 9 декабря. – № 156.
5. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. – Прага, 1921.
6. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928.
7. Див.: Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины: 5 – 12 июля 1918 года. Протоколы. – К., 1918.
8. Деникин А. И. Очерки русской смуты. В 5-ти томах. – Париж, 1926. – Т. 5.
9. Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. – К., 1997.
10. Див.: Великая Октябрьская социалистическая революция и победа советской власти на Украине. Хроника важнейших историко-партийных и революционных историко-партийных и революционных событий. В 2-х ч. Ч 2-я. Большевики во главе трудящихся в период борьбы за установление Советской власти на Украине. Октябрь 1917 г. – февраль 1918 г. – К., 1982.
11. Хліб на Україні / Боротьба. – 1919. – 13 лютого.
12. Хміль І. В. Під гаслом комуні (Аграрна політика РКП(б) у 1919 році. – К., 2012.
13. Центральний державний архів вищих органів влади і

- управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 340. – Оп. 1. – Спр. 432.
14. Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). – Ф.130. – Оп. 2. – Спр. 628.
15. Історія Української РСР. У 8-ми томах., 10 кн. – Т. 5. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917–1920). – К., 1977.
16. Ленін В. І. Повне зібрання творів. – Т. 37.
17. Кондуфор Ю. Ю. До питання про зміцнення союзу робочого класу з селянством на Україні в період громадянської війни // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Збірник. – К., 1973.
18. ДАРФ. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 31.
19. Історія Української ССР. В 10-ти т. – Т. 6. – К., 1983. – с. 428; Супруненко Н. П. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украины. – К., 1966.
20. Меры по обеспечению сельского хозяйства средствами производства. Вып. 3.: Машина в сельском хозяйстве. – М., 1920.
21. ЦДАВО України. – Ф. 340. – Оп. 1. – Спр. 21.
22. Бюлетень Народного Комиссариата по продовольствию. – М., 1919. – 3 июля.
23. Див.: Борисов В. І. Продовольча політика на Україні (1917–1920). – Луанськ., 1991.
24. Кондуфор Ю. Ю. Робітничі продовольчі загони на Україні в 1919 році. – Харків, 1959.
25. Гражданская война на Украине 1918 – 1920 гг.: Сборник документов и материалов. В 3-х т., 4 кн. – К., 1967. – Т. 1. – Кн. 1.
26. Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. 17 – 23 березня 1920 р. Стенограма. – К., 2003.
27. Комітети незаможних селян України (1920 – 1933): Збірник документів і матеріалів. – К., 1968.
28. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 368.
29. ЦДАГО України. – Ф. 340. – Оп. 1. – Спр. 2809.

І.А. Фареній

ПРО ПРАВОМІРНІСТЬ КОНЦЕПЦІЇ „ВЕЛИКОЇ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ” В.П. ДАНИЛОВА

Розвідку присвячено аналізу наукового бачення революційних подій початку ХХ ст. відомим російським істориком В.П. Даниловим. На основі досягнень історіографії та першоджерел зроблено висновок про наявність підстав для визнання справедливості запропонованої вченим концепції „Великої селянської революції”.

Ключові слова: революція, селянство, В.П. Данилов.

Exploration is devoted to analysis of scientific vision of the events of the early twentieth century. famous Russian historian V.P.Danylov. Based on the achievements of historiography and primary sources concluded that the conditions for the fairness of the proposed concept of a scientist “Big peasant revolution.”

Key words: revolution, peasants, V.P. Danylov.

Історіографічна доля подарувала подіям початку ХХ ст. чималий перелік визначень їхнього змісту і сутності. Серед відомих наукових категорій, що пропонують концептуальне бачення революційного процесу – „лютнева” і „жовтнева”, „українська” і „національна”, „велика російська” і просто „російська” революції. Формування їхніх засад розпочалося вже в часи самих революційних подій і розвивається вже майже століття. І ось несподівано останні два десятиліття принесли принципово новий підхід до революційного процесу – концепцію „Великої селянської революції 1902 – 1922 років”,

автором якої є відомий колись радянський, а нині російський історик-аграрник Віктор Петрович Данилов. Концепція В.П. Данилова не знайшла широкої підтримки в колах наукової громадськості, але водночас не дістала і належного фахового обговорення, не викликала активної дискусії. Така вже доля несподіваного теоретичного творіння, що малопомітним воно стало не від результатів наукових експертиз, а очевидно, просто від небажання сприйняти новаторство, значно віддалене від загальновідомих поглядів на проблему. Очевидно, що концепція „селянської революції” потребує, якщо не подальшої розробки, то принаймні предметного обговорення українськими істориками та іншими спеціалістами гуманітарного профілю. Територіальний простір побаченої В.П. Даниловим революції охоплює й українські землі, відводячи їм одне з основних місць у революційній боротьбі селянства. Тому є необхідність предметного розгляду запропонованого російським істориком бачення переломної сторінки української історії. Спроба зробити посильний внесок у виконання цього завдання зумовила появу запропонованої розвідки. Дослідницька мета її – знайти можливі аргументи щодо справедливості концепції „Великої селянської революції”.

Зазначимо, що побачена В.П. Даниловим „селянська революція” у часі майже збігається з давно констатованими революціями початку минулого століття і так само, як вони, має фактично незаповнений революційними подіями період з 1906 по 1916 роки. До того ж і відомі концепції революційних перетворень констатують перебіг аграрної революції. Власне, розгляд „селянської революції”, на перший погляд, не супроводжується належною констатацією ознак самостійності і самодостатності цієї „революції” як явища.

У виразному вигляді у працях В.П. Данилова постають такі положення його концепції. Вчений не протиставляє „селянську революцію” іншим відомим історіографії революційними подіям: революції 1905 – 1907 років, лютневій та жовтневій революції 1917 року. Однак останні відбуваються, як каже В.П. Данилов, на фоні революції селянської і в певні періоди зливаються з нею, згодом виявляючи повну самостійність та антагонізм між собою. Завдання революції виростають у самій хліборобській верстві та полягають у передачі поміщицької землі селянам і перерозподілі її за зрівняльним принципом. Характер „Великої селянської революції” визначається як стихійний, загальнонародний, антифеодальний і соціалістичний, а також протибільшовицький. Революція переможно завершується 1922 року закріпленням земельних перетворень, здійснених селянством, радянським законодавством. Щоправда, політичних запобіжників, які гарантували б незворотність аграрних порядків, селянство не здобуло [Див.: 1 – 3 та ін.].

Уся робота навколо розробки концепції, яка проводилася В.П. Даниловим та його послідовниками і включала археографічне освоєння джерельної бази, розробку регіональних аспектів селянського руху та підготовку узагальнювальних праць, була глибоко продуманим пошуком емпіричних даних та теоретичних узагальнень, які б внесли завершеність у питання про існування історичного явища, що одержало в сучасній науці назву „Велика селянська